

volt „szuperkém”. A mintegy 5 évig tartó fogsága idején megrendelt feljegyzéseiben pedig egy nagyon is esendő, életéért küzdő és azért sok mindenre vállalkozó ember arcát mutatja. A kötet jóvoltából ismét szegényebbek lettünk egy mítosszal, de ennek fejében új adalékokhoz jutottunk a korabeli események tisztázása terén.

Már csak egy kívánság van hátra. Bárcsak megtudhatnánk, mi lett a sorsa az együttműködő és kihasznált tábornoknak! Vajon hagyták még egy ideig élni, vagy félredobták, mihelyt nem volt már mit kifacsarni az emlékeiből? A titkot talán valamelyik orosz levéltár őrzi.

Ormos Mária

A kilencvenéves Eric Hobsbawm – ismét magyar nyelven*

Nagy becsben tartom *A tőke kora* című könyvemet, amelyet Hobsbawm dedikált még 1979-ben, amikor Budapesten vendégeskedett abból az alkalomból, hogy az MTA tiszteletbeli tagjává és díszdoktorává választották.¹ Ő már akkoriban a történelem vulgármarxista magyarázatai ellen hadakozott, amelyek a marxizmust alapjában csupán legitimációs ideológiaként használták. Az idősebb történészgeneráció biztosan emlékszik még ezekre a vitákra Magyarországon, például a nemzet és osztályharc történetével kapcsolatosan. Hobsbawm még tizenöt évvel később, *Marx és a történelem* című 1994-es tanulmányában is fontosnak tartotta kidomborítani a marxista történelemszemlélet vulgarizálásának, primitivizálásának tudományra nézve súlyos következményeit.

Az 1970-es években a szellemi-ideológiai folyamatok elemzésével kapcsolatban a történelemben az eszmei jelenségek autonómiájának kiemelése, kimutatása tartozott Kelet-Európában (is) az aktuális historikus küzdelmek közé. A vulgáris determinizmussal szemben a filozófiában Lukács György már az 1960-as években jelentős elméleti kezdeményezéseket tett. Hobsbawm erre utalt vissza 1994-ben, amikor így tette fel a kérdést: „Marx és Engels szemében a »valódi termelési folyamat« nem kizárólag »az élet materiális előállítását«, hanem egy sokkal tágabb fo-

* ERIC HOBSBAWM: *A történelemről, a történetírásról*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 316 p. (A kötet angol címe: *On History*.)

¹ Egykori tanáromat, Ránki György akadémikust kértem meg (Mesterházi Miklós barátommal), hogy segítse elő találkozásunkat a jeles történésszel. Az intellektuális izgalmat az szolgáltatta, hogy a „marxizmuson”, a „kommunizmuson” belüli „másként gondolkodással”, illetve „másként gondolkodó” külföldi marxistával csak ritkán találkozhatott az ember

galmat jelentett. Eric Wolf megfogalmazását idézve, ez magában foglalja »a természetet, a munkát, a társadalmi munkát és a társadalmi szervezetet egyaránt«. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az emberek nemcsak a kezükkel, hanem a fejükkel is termelnek.” (184.)

Életpálya és kontinuitás

Eric Hobsbawm már említett budapesti tartózkodásakor sem volt fiatal, 62. évét taposta. Azóta egyszer láttam őt, Párizsban 1998-ban, a Kommunista Kiáltvány megjelenésének 150. évfordulójára rendezett konferencián. Mint egyik fő előadó e mű elméleti és módszertani marandóságáról, „aktualitásáról” elmélkedett. Hobsbawm ugyanis marxista maradt a kelet-európai rendszerváltás ellenére, vagy éppen azért is, ami furcsa lehet egy magyar történész számára, aki a „süllyedő hajó”-effektus minden következményét igazán megtapasztalta saját hazájában. Ennek kapcsán eszembe jutott Niederhauser Emil – talán éppen Hobsbawmra vonatkozó vagy három évtizeddel ezelőtti – megjegyzése: „Ja kérlek, könnyű marxistának lenni Nyugaton”, hiszen ott marxistának lenni önkéntes, mindenfajta legitimációs kényszer és karrierista megfontolástól mentes választás volt. Azon a tájon, tekintsünk most el az individuális-erkölcsi megfontolásoktól, a kontinuitás iránti érzékenység valószínűleg erősebb gyökereket eresztett a historikusok gondolkodásában is, vagy a kontinuitás iránti érzék erkölcsi síkon is mélyebben stabilizálódott. Bárhogyan legyen is, Hobsbawm nemcsak „mindig más”, hanem „mindig ugyanaz” is volt, amint erre igazán jó bizonyíték jelen kötete.

A marxista történész, aki 1936-ban Cambridge-ben még egyetemi hallgató korában lépett be a Brit Kommunista Pártba, sok mindent megélt, és jórészt ezt a *megélt* történetet és annak történetírását dolgozta föl azokban az előadásokban, írásokban is, amelyeket az itt recenzált kötet tartalmaz. A könyv első írása (a budapesti Közép-Európa Egyetemen 1993 őszén elmondott tanévnyitó beszéd) jórészt a történész felelősségéről szólt, arról, hogy a történészszakma nem ártatlan könyvészeti és levéltári bűvárkodás: „vizsgálataink eredményeként ugyanúgy szülehetnek lőszergyarak, mint ahogy az IRA emberei megtanultak vegyi alapú műtrágyából robbanóanyagot gyártani” – hangsúlyozta Hobsbawm (17.), amiről Lukács György „írástudók felelősségéről” mondott szavai, gondolatai juthatnak eszünkbe. Kelet-Európában a rendszerváltás után fontos figyelmeztetés volt ez, hiszen néhány évvel később számos kolléga „áldotta meg” azokat a fegyvereket, amelyeket Jugoszlávia különböző területein felhasználtak vagy denuncálni igyekeztek azokat a kollégákat, akik szót emeltek a háború ellen.

Hiába voltak egyértelműek a régi rendszer bukásának okai, történelmi meghatározottságai, sok kollégánk támogatta az új rezsimiek érdekében az elitek érdekeit szolgáló alapvető hamisítást, a Nyugat „utolérésének” új-régi mítoszatát. Amint Hobsbawm már akkor hangsúlyozta, az új rezsimiek kevés eséllyel pályázhattak arra, hogy „utolérjék” a modellként választott nyugati országokat. Fontos figyelmeztetés volt ez is a kilencvenes évek elején, de kevesen figyeltek rá, mert a mainstream liberális gondolkodás elűzte magától a leghaloványabb rendszerkritikát is. Hobsbawm a történelem megcsalását, e mainstream, az uralkodó gondolkodás fővonalának más divatos mítoszait is „leleplezte”: „...a mai regényírók előszeretettel választják a reális valóságot a kitaláció helyett, így mosva össze a határvonalakat a történeti tény és a fikció között. A másik a »posztmodern« intellektuális divatok előretörése a nyugati egyetemeken, főleg az irodalmi és antropológiai fakultásokon, amelyek azt sugallják, hogy minden »tény«, amely az objektív létezés igényével lép elő, csupán intellektuális konstrukció – vagyis nem létezik lényegi különbség a tény és a fikció között.” (17–18.) Ezek a mítoszok azonban nemcsak a liberális, de a nacionalista ideológiai indoktrináció termékei is lehetnek; összefonódásuk ma már evidenciának számít. Ugyanakkor ma már egyre többen ismerik fel – és ez Kelet-Európában különösen tisztán kirajzolódik –, hogy a két ma uralkodó irányzat történetírói nagy számban az új hatalmi gépezet számára gyártanak legitimációs ideológiát. Ami tíz-tizenöt évvel ezelőtt még tendenciáknak tűnt, mára megszilárdult, „normális” fejlődési jegynek számít.

A válságról

Hobsbawm új könyve bepillantást enged e válság számos más összefüggésébe. A *Guardian* 2005. január 15-i számában – eredetileg a Brit Akadémián tartott előadásának szerkesztett változatában, amely a magyar nyelven publikált kötetének utószava – már úgy mutatott rá ezekre az „új” fejleményekre, mint amelyek a modern történetírás korábban nem tapasztalt válságát jelzik.

Ma már jól látszik, hogy a válságjelek az 1970-es évektől szerte a világon fokozatosan mutatkoztak meg és uralkodtak el a társadalomtudományos életben. A konzervatív–neokonzervatív támadás a történetírás elméleti és gazdasági-társadalomtörténeti módszere és tradíciója ellen oly mértékben felerősödött, hogy gyakorlatilag uralkodó pozícióba került az „elmélettelen”, „neopozitívista” elbeszélő eseménytörténet, amelyben a történelem „nagy emberek” alkotásaként jelenik meg, hát-

térbe szorítva a társadalom „alulnézetből” való megközelítéseit, a rendszerek és osztályok kutatását, az „egészet” célba vevő vizsgálódásokat.² Hol vagyunk már attól az időszaktól, amikor a politikatörténet visszaszorulásáról, a gazdaság- és társadalomtörténet felvirágzásáról értekeztek a történészek a II. világháborút követően (amely fordulatnak persze jó félévszázados előtörténete volt). Hobsbawm aláhúzza, hogy ezt a „rossz” tendenciát egészítette ki a posztmodern, amely arra hivatkozva relativizálta a tudomány magyarázó erejét, hogy a világ gyors átalakulása minden korábbi elméletet megkérdőjelezett, érvénytelenített, az ok-sági összefüggések egzakt módon nem definiálhatók, amit egyebek között nyelvi akadályokra vezettek vissza. Új témakörök új „tudományágaként” szilárdultak meg szétforgácsolva a korábbi agendát, csoportérdek-ké tették a tudományt (nacionalista-etnikai, feminista, gay, fekete, roma és egyéb „csoporttörténetek”, „emlékezettörténet” stb. nyertek polgárjogot), a történésztársadalom kis céhekre, csoportokra hullott szét, relativizálódott mindaz, amit a francia felvilágosodás és különösen Marx óta történettudománynak, történetírásnak neveztek. Ennek az átalakulásnak egyik, valószínűleg döntő oka a marxizmusra hivatkozó rendszerek felbomlása, majd teljes dezintegrációja volt. E fejlemény részeként az 1980-as években még virágzó marxista történettudomány Nyugaton is gyorsan veszített „népszerűségéből” (valójában pénzügyi, infrastrukturális forrásaiból), Kelet-Európában pedig – a politikai elit, illetve ideológiai kiszolgálóik közvetlen nyomása alatt – a marxizmus hovatovább szitokszó lett. Mifelénk a tudomány „csodadoktorai” bukkantak fel, akik mindenfajta hozzáértést nélkülözve érvénytelennek minősítették például Marx formációelméleti felfedezéseit, tudományos elemzéseit, eredeti módszertani újításait.

A történetírás fent jelzett válságát Magyarországon nagyon jól ismerjük, legalábbis a jelenség szintjén. Történetírásunk talán sohasem volt elméletileg ilyen alacsony színvonalon; az egyetemes történetírásunk

² Többen leírták például, hogy a Kádár-korszak „egyoldalú” forrásbázisa nem teszi lehetővé az elfogulatlan vizsgálódásokat, és csak a – teszem hozzá: spekulációra épülő – „emlékezettörténet” húzhat ki bennünket a csávából. Ebből meg az következne, hogy csak interpretációk léteznek a történelmi jelenségről. (Ezzel szemben a maga megtermelt levéltári forrásaival, irataival, emlékezéseivel minden korszak ránehezedett a későbbi korokra, az interpretációk tétele pedig kiszolgáltatja a történetírást az „emlékezések történetének”.) Mint Gyáni Gábor írja: „A történeti (s benne a történetírói) megismerés hermeneutikai feltételezettsége folytan nincs, vagy nem lehetséges esszenciális forradalomtörténet, csak egyre újabb és újabb interpretációk léteznek 1956-ról (is).” (Ötvenhat aktualitásának titka: sokfélesége. *Múltunk*, 2006/4. 43–44.). Eszerint a francia vagy az orosz forradalomnak is csak az emlékezete írható meg? Véget ért volna a modern történetírás jó kétszáz esztendő története?

csaknem megszűnt, noha Ránki György és Niederhauser Emil már 30 évvel ezelőtt úgy vélekedett, hogy végre impulzust kellene kapniuk az egyetemes-történeti kutatásoknak, mert a provincializmus szorításában a történetírás a „nemzeti köldöknézés” állapotába kerülhet (miközben ma a „globalizáció” ugyanolyan állandósult tematika, mint régen a „szocialista világrendszer egysége és sokfélesége”). Nem a véletlen műve volt, hogy Hobsbawm Ránki György és Berend T. Iván javaslatára lett az MTA tiszteletbeli tagja és díszdoktora. Azóta a tőkék, a munkaerő, a kultúrák soha nem látott globalizálódása zajlott le, Magyarország az Európai Unió tagja lett, ám a régió szellemi életében, történetírásában a provinciális elzárkózás és látásmód, a (tudományos) divatok mechanikus átvétele soha nem volt ilyen erős, mint éppen napjainkban.

A posztmodern nálunk is kifejezte és egyben erősítette a történelem „relativista” felfogását, megtörte a történettudomány oknyomozó jellegét, sőt az okokat és összefüggéseket kereső egyetemes magyarázó elméleteket politikai és hatalmi eszközökkel (is) a perifériára szorították, és ezzel együtt természetesen a marxizmus pozícióit is radikálisan meggyengítették.³ Csak a Rákosi-korszakhoz hasonlítható a történetírás főleg huszadik századi kutatásainak és eredményeinek átpolitizáltsága. A hatalom- és rendszerellenes történettudomány progresszív hagyományai mintha elenyésztek volna, és nálunk (is) tort ül az üzleti és hatalmi igényeket kiszolgáló történetírás. Noha Hobsbawm mindezzel tisztában van, nem kongat vészharangot. Úgy látja, a történelemben a kontinuos folyamatok a felszínen folyó gyors változások ellenére megszabják azokat a kereteket, amelyeket átugrani úgy sem lehet.

A történészek körében is végbement azonban egyfajta polarizálódás az új politikai és gazdasági átalakulások, a neoliberalizmus mértéktelen előretörésének hatására. Eric Hobsbawm e kedvezőtlen jelenségek vizsgálata során aláhúzta, hogy a politikai ellenségeskedés ellenére évtizedekig működő, a háború után létrejött „marxista és weberianus” szövetség felbomlott a történettudomány területén (is). A liberálisoknak a konzervatívokkal való politikai összefogása, koalíciója a tudomány területén olyan következményekkel járt, amelyekre idejekorán csak na-

³ Jellemző, hogy egy magyar történész szerint „a marxista történetírás Magyarországon nem is létezett”, holott például Pach Zsigmond Pál, Molnár Erik, Balogh Sándor, Ránki György, Zsigmond László, Berend T. Iván, Hajdu Tibor, Borsányi György, Erényi Tibor, Ormos Mária, Ince Miklós, Szabó Ágnes, Juhász Gyula, Pölöskei Ferenc, Sipos Péter, Székely Gábor, Jemnitz János, Balogh András vagy Gergely Jenő alkotott (vagy alkot) a marxizmus szellemében, hogy a marxizmus által „megtermékenyült” olyan kiváló történetészekről ne is beszéljünk, mint Niederhauser Emil vagy Orosz István.

gyon kevesek gondoltak. Maga Hobsbawm sem, aki ma, kilencvenéves korában is a marxizmus védelmére szólít fel – éppen a történettudomány érdekeit tartva szem előtt, a történettudomány védelmében: „...ma minden eddiginél fontosabb hangsúlyoznunk, mi lehet a marxizmus hozadéka a történetírás számára. Meg kell védenünk a történelmet azoktól, akik tagadják, hogy a történetírás elősegítené a világ megértését, mint-hogy a tudomány új fejleményei megváltoztatták a történetírás forgatókönyvét.” (307.) Magyarán, az objektív valóság tagadása ma a fantázia szabad szárnyalásaként definiálódik.

Mindezzel kapcsolatban azonban rá kell mutatni a kiváló történész egy következetlenségére; egyrészt azért, mert kevés ilyen van, másrészt azért, hogy lássuk, még a legnagyobbak sem látták előre a mítoszok és obskúrus hamisítások ama megdöbbentő előretörését, amely napjaink szellemi életét, történeti gondolkodását jellemzi. Eric Hobsbawm 1968-ban jogos elégedettséggel és „kellő elégtétellel” zárhatta előadását Marx *A tőke* című művének 100. évfordulóján arra emlékeztetve, hogy „a marxizmus jelentékeny befolyása a történetírás területén egybeesik annak a jelentős számú történésznek a megjelenésével, akire hatott Marx ösztönzése, vagy aki munkájában szemlélteti marxista irányzatokban szerzett tapasztalatainak hatásait”. Ám ez a helyzet 15 évvel később már minden bizonnyal nem állt fenn. Mégis: a Marx halálának 100. évfordulóján (1983-ban) tartott előadásában arra konklúzióra jutott, hogy „Marx befolyása a történetírásra a nyugati országokban ma kétségkívül nagyobb, mint bármikor az én életem folyamán – emlékeim pedig ötven évre terjednek ki –, és halála óta talán most a legjelentősebb”. Még az is lehet, hogy statisztikailag talán igaza volt ebben is a nagy történésznek, ám valójában a marxizmus befolyása a történetírásban a nyolcvanas évek első felében már inkább csökkenőben volt, nem emelkedőben, amit nemcsak a saját kelet-európai tapasztalataim támasztanak alá, hanem az a körülmény, amit Hobsbawm manapság gyakran hangsúlyoz: a hetvenes évek neoliberais-neokonzervatív szellemi offenzívája azóta szinte akadálytalanul nyomul előre szerte a világban. Maga Hobsbawm hangoztatta másutt (utaltunk rá!), de ezzel összefüggésben, miképpen tört előre a társadalomtudomány dehistorizálása, a történetírás „dekonstrukciója”, „felbomlasztása” a nyolcvanas években, ami a „mindenkinek igaza van” tétele jegyében kezdődött. Vagyis, tehetnénk hozzá, mindenkinek megvan a maga története, és a rádióban, a televíziós csatornákon nap mint nap tapasztaljuk e szellemi állapotot, amikor a bortermelő vitázik a történetésszel, amikor mindenfajta álláspont a „vélemény” szintjén „nivellálódik”.

Történelem és jövő

Egy másik vissza-visszatérő problematika Hobsbawm írásaiban a történelem és a „prognosztizálhatóság” kérdése. A hetvenes évek végétől nem egy előadásában elemezte a történelemben való „előreláthatóság” igen korlátozott lehetőségeit, amit egy 2005-ös, szintén először a *Guardian*-ben publikált írásában a Szovjetunió felbomlásának váratlan és senki által meg nem jósolt tényével szemléltet. De mi ennek a jelenségnek, e „megjósolhatatlanságnak” az oka? Hobsbawm, aki a történettudomány, a történetírás oknyomozó jellegének alapvető szerepét hangsúlyozza, *A jelen mint történelem* címen 1993-ban tartott előadásában külön foglalkozott a prognosztizálhatóság kérdésével: „Amiről itt szó van, az nem pusztán a történészek vagy bárki abbéli képességének kérdése, hogy miként kell prognosztizálni. Talán érdemes lenne vitát nyitni arról, mi lehet az oka annak, hogy az elmúlt negyven év döntő világeseményei közül csak olyan keveset jósoltak meg előre. Még azt is megkockáztatnám, hogy erősen csökkent a 20. század történetének prognosztizálhatósága a II. világháború után.” (261.). És valóban: amíg az orosz forradalmat és a második világháborút többen is prognosztizálták a tudomány és a politika emberei közül, addig 1945 után a szakemberek sem a nagy kapitalista gazdasági fellendülést, sem a Szovjetunió összeomlását nem látták előre.

Hobsbawmot a „történelem és a jövő” kérdése már korábban is nagyon izgatta, ami egy 1981-es, David Glass emlékére rendezett előadás-sorozatának első darabjából is kiviláglik, amely szöveg nem sokkal később megjelent a *New Left Review*-ban is. A kiindulópont, mint általában mindig, a mindennapi emberek világa, gondolkodásmódja, amelytől elválaszthatatlan az igény: annak kitalálása, mit hozhat számukra a jövő, „és ehhez a múltat hívják segítségül” (50.). Az, hogy a történészek miért tartózkodnak a prognosztizálástól, nem túl bonyolult probléma: egyszerűen a „találati eredmények” nagyon szerények, és ki szeret tévedni... Mindazonáltal – figyelmeztet Hobsbawm – a történészek mindig a jövőt faggatják, csak a múltban teszik ezt egy régebbi múlttal való összevetésben. Már ez a jelenség is mutatja, hogy a múlt–jelen–jövő minden komoly történeti munkában mint alapvető összefüggés, mint módszertani dilemma megjelenik. Ezzel kapcsolatosan nyilván eszünkbe jut Marx gondolatsora a *Grundrisse Bevezetésében*, amelyet Hobsbawm is idéz.

A tapasztalat azt mutatja, hogy olyankor lehet a történelemben a prognosztizálhatóságnak releváns szerepe, amikor az *alternatívák* már felbukkantak, amikor már jól láthatók azok a társadalmi struktúrák, politikai és osztályerőviszonyok, amelyek keretei között valamely régióban,

országban vagy világméretekben az alapvető érdekellentétek kiéleződnek és összeütközésük elkerülhetetlen.

Hobsbawm ezzel a kérdéskörrel is különböző időkben és több helyütt foglalkozott, ám éppen korábbi elemzései mutatják, hogy a prognózisok bonyolult útvesztőiben akkor a legkönnyebb eltévedni, amikor túlságosan sok az ismeretlen. Az idézett 1981-es előadásában nagyon pontosan, konkrétan elemezte, miért lehetett az orosz forradalmat „előre látni”. A cári önkényuralomhoz hasonló rendszerek a 19. században gyakorlatilag már csak tőle keletebbre léteztek, az önkényuralmi szisztémának pusztulnia kellett, mint Hobsbawm mondja, és még a „mi lett volna, ha” kérdése nyomán sem lehet semmit felhozni a rendszer túlélésének lehetőségeiről. De evvel a helyzettel összefüggésben Lenin prognózisa az 1917. októberi forradalomra vonatkozóan szintén egészében „logikus” és „realista” volt, mert a forradalommal szemben felmerülő alternatívákat nagyon pontosan látta: a februári forradalomban hatalomra jutott Ideiglenes Kormány semmilyen fontos kérdést (háború és béke, földkérdés) megoldani nem tudott, és a bolsevik volt az egyetlen olyan párt (nem csak a baloldalon, tegyük hozzá), amely egyedül el merte vállalni a hatalom megragadását és koncentrálását a széthullás, a káosz erőivel szemben. Az ellenforradalom is csak később tudott megszerveződni, amikor a bolsevikok, széles társadalmi háttérre támaszkodva, már sokféle megragadták, megszilárdították a hatalmat.

A Szovjetunió felbomlásakor, tegyük hozzá, egészen más helyzet állt fenn, hiszen ott a hatalmat a *hatalmon lévők maguk döntötték meg*, ami sokkal kevésbé volt megjósolható. Csak utólagosan jut az ember eszébe, hogy ilyen „hatalommentési kísérlet” – persze akkor tudatosan szovjet alapon – volt a NEP is 1921 tavaszán, amelyet Lenin „önthermidorizálásnak” is nevezett, amennyiben a kapitalizmus részleges visszaállítását a szovjet állam ellenőrzése alatt valósították meg. 1989–91-ben is „önthermidorizálást” hajtott végre a hatalmi elit, amely a kapitalizmus totális visszaállításának segítségével mentette át a hatalmát, privilégiumait. Vagyis *formációelméleti értelemben* került sor rendszerváltásra.

Rendszerváltás és alternatíva

A történelmi alternatívák keletkezése és végigharcolása Hobsbawm egész historikusi munkásságának egyik központi problémája. Ez személyes életpályájának is része volt, gondoljunk arra, hogy a primitív lázadók-tól a munkásmozgalom történetének kutatásáig hány és hány összefüggésben vizsgálta a történelmi fordulatok keletkezését és kifejlődését.

Amikor 1936-ban a cambridge-i egyetem diákjaként belépett a Brit Kommunista Pártba, számot vetett azzal, hogy az ember nem pusztán a történelmi körülmények terméke és megnyilvánulása, hanem maga is formálója saját életviszonyainak, mindazoknak a kölcsönkapcsolatoknak, amelyek keretei között pályáját befutja. Ennek „keretében” Hobsbawmot mélyen foglalkoztatta a szovjet történelem, Oroszország és az orosz forradalom története (noha ennek kutatása igazán távol állt eredeti történetírói orientációjától). E kötet több írása igazán jól és izgalmasan dokumentálja ezt az érdeklődést. 1996 decemberében az I. Deutscher tiszteletére tartott kollokviumon egy speciális – később publikált formában is megjelent – előadásban foglalkozott az orosz forradalom történetével (*Képesek vagyunk-e az orosz forradalom történetének megírására?*). A módszertani problémát abban határozta meg, hogy a történelem változó korszakaiban mindig új és új kérdések merülnek föl. Másképpen látszik a forradalom jelentősége 1945 perspektívájából, megint másképpen 1991 után, a Szovjetunió összeomlása nézőpontjából, amelynek nyomán a kapitalista restauráció gazdasági következménye, mint Hobsbawm fogalmaz, „talán még többet ártott a posztszovjet térség gazdaságának, mint annak idején a II. világháború”.

Az alternatívák felmutatása, amint szó volt róla, a történelemben Hobsbawmnál (is) a determinizmus elleni polémia része volt. A szovjet történelem „újrairásának” valóban fontos aspektusa, hogy töméntelen mennyiségű új forrásanyag került elő a szovjet archívumokból, amelyek feldolgozása nyomán nemcsak a szovjet történeti irodalom jó része válik értéktelenné, de például Robert Conquest 1990-ben megjelent *A nagy terrorja* vagy a szamizdat-történetírás döntő része. Hobsbawm számára evidens, hogy a Gulag története ma már nem épülhet spekulációkra, romantikus vagy szentimentális, sőt igaz és hiteles visszaemlékezésekre sem, bármilyen szörnyűséges történelmi tapasztalatokról legyen is szó. A napvilágra került nagy tömegű levéltári forrás alapján már tucatnyi értékes tudományos mű rekonstruálta a szovjet táborrendszer történetét sok ezer oldalon (magyar nyelven is van hozzáférhető anyag!) – elválasztva a fantáziát a valóságtól. A politika azonban itt is megteszi a magáét: a szovjet történelem mégoly tárgyilagos elemzése sem tekinthet el a történeti elemzésekhez tapadó politikai hisztériáktól és dilettáns megszólalások tömegétől. Mint a történész a forradalom története kapcsán találóan írja, furcsa módon nem azt vitatják a legjobban, ami történt, hanem inkább azt, ami *történhetett volna*. S Hobsbawm ezzel egy újabb módszertani problémát is körvonalaz. Végkövetkeztetése szintén nagyon elgondolkodtató, amit a mai vitázók semmiképpen sem hagy-

hatnak figyelmen kívül a forradalom értékelése kapcsán (sem). Az események menetét 1917 októberében a néptömegek „hatalmas méretű radikalizálódási hulláma” határozta meg, s noha Lenin jelenléte nélkül az események másféle irányt is vehettek volna, mégis, szögezi le Hobsbawm, „Mindenféle ideológiai fecsegés ellenére a történelem nem mindig vezethető vissza a személyiségekre” (271.). A „mi lett volna, ha?” kérdését – ellenpontosításul – a Szovjetunió összeomlásával is összefüggésbe hozza, s ezzel kapcsolatban éppen a CIA egy vezetőjét, Fred Halliday professzort idézi, aki egy BBC-interjúban így nyilatkozott: „Azt hiszem, ha Andropov 1982-ben, amikor hatalomra került, tizenöt évvel fiatalabb lett volna, még mindig számolnunk kéne egy Szovjetunióval, [amely] romló gazdasággal, egyre nagyobb technológiai hátránnyal [...] de még most is létezne.” „Nem szívesen értek egyet CIA-vezetőkkel – fűzte hozzá Hobsbawm –, de ez a megállapítás kézenfekvőnek tűnik.” Ha szabad a recenzensnek kötözködni, megjegyezném: mégsem tekinthetjük véletlennek, hogy Andropov öregkorában került csak hatalomra, hiszen utóda, Csernyenko, még nála is öregebb volt, ami bizonyos értelemben a késői szovjet hatalomgyakorlás jellegzetes tünetének tekinthető. Miként, és itt már teljesen egyetértek Hobsbawm megállapításával, minden korszakban más és más sajátos vonások jellemezték a vezető embereket – példának okáért Sztálin mindent megtett személyi hatalmának megerősítéséért, amit „Lenin nyilván meg sem próbált”. Ugyanakkor a sztálini kényszerintézkedések sem csak személyével, hanem azokkal a történelmi feladatokkal is összefüggtek, amelyekbe az ország a húszas évek folyamán belekerült (vö. 271–272.). Más összefüggésben viszont Hobsbawm szellemesen utasítja el „a liberalizált cárizmusról szóló mítoszt”, és azt is éleslátással érzékeli, hogy a forradalom története mélyen meghatározott volt a háború története által. „Az első világháború mélyen megrázta valamennyi abban részt vevő ország népét, és 1917/18 forradalmi elsősorban ez ellen a példátlan népirtás elleni felkelések voltak, mindenekelőtt a vesztesek oldalán. Európa egyes részein és különösen Oroszországban azonban ennél többről volt szó: ezek szociális forradalmak, szegény állammal, uralkodó osztályokkal és a fennálló viszonyok elutasításával.” Hobsbawm itt Lenin két súlyos tévedését emeli ki: a német forradalomra való számítása az egyik, a Kommunista Internacionáléba belépés rendkívül szigorú feltételeinek meghatározása a másik, mert ezek később súlyos konfliktusok forrásai lettek. Ennek kapcsán van bátorsága állást foglalni egy olyan vitakérdésben is, amelyben nem túlságosan sok kutató fogalmaz meg hozzá hasonló nézetet. 1917 októberének bolsevik kormánydöntését, miszerint Lenin vezetésével

elutasítottak egy széles „szocialista kormánykoalíciót”, és gyakorlatilag az egypárti kormányzás mellett döntöttek, utólag sem érdemes kétségbe vonni, mert „egy koalíciós kormány aligha tudott volna a belső széthúzások miatt úrrá lenni az ország nehéz helyzetén”. Hobsbawm az alternatívák elemzése során is mindig azt a megfontolást tartja szem előtt, hogy „a történettudománynak abból kell kiindulnia, ami valóságosan megtörtént. Minden egyéb csak spekuláció.” (273–275.)

Világtörténelem-írás és módszere

Hobsbawm számára egész tudományos pályafutása során fontos volt, hogy marxista elkötelezettségét ne ideológiai szektásságként prezentálja, hanem éppenséggel a marxizmus nyitottságát érvényesítse történeti kutatásaiban, műveiben. Nyitott volt minden olyan új felfedezés, irányzat vagy mű iránt, amely megtermékenyíthette gondolkodását, történetírói munkáját. A marxizmus ebben az értelemben csak eszköz volt számára, tudományos eszköz, ám fontosabb, mint bármikor korábban, hiszen a nyolcvanas években a „neoliberális-neokonzervatív” tudományosság a „nagy elméletek” fölött meghúzta a lélekhangot. Mondani sem kell, hogy mindez döntően a marxizmus ellen irányult.

Hobsbawm interdiszciplináris érdeklődése is régebbi keletű. Viszonylag idős korában mélyedt el a gazdaságtörténet rejtelmeiben, de érdeklődött az antropológia iránt is, komolyan hatott rá az Annales-kör, Braudeltól egészen a Fernand Braudel Centerig (Binghamton University), Wallersteinig és Gundel Frankig. De vitázott is a világregndszer-elmélet képviselőivel, például az egyiptomi-francia Samir Aminnal, akivel szemben a feudalizmus fogalmának túlzott kiterjesztését tette szóvá, de Eric Wolfnak ugyanúgy felrótta, hogy nincs kellően tekintettel arra, hogy a kapitalizmus többféle termelési mód közé ágyazódott be. Az Amin által használt tág kategorizálás – hangsúlyozza –, amelyben a *többlet elsajátítását* katonai és politikai hatalmat gyakorló uralkodó osztályok hajtják végre, összevonja a „feudális” és az „ázsiai” fejlődésformákat. Ennek a felfogásnak tehát „hátránya az, hogy a »hűbéres« mód egyértelműen magában foglal olyan társadalmakat is, amelyek termelői kapacitása egymástól erősen különböző szinten áll: a nyugati világ középkori hűbérurait és a Kínai Császárságot ugyanúgy, mint a városi fejlődést nélkülöző vagy városiasodott gazdaságokat” (189.). Vajon nem hasonló leegyszerűsítés, hasonló módszertani hiba eredménye, amikor az államszocialista rendszereket „államkapitalista” rendszerekként írják le, mintha Thatcher vagy Kádár ugyanannak a szisztémának a reprezentánsa lett volna?

Miközben Hobsbawm marxistákkal és nem marxistákkal egyidejűleg vitatkozott szakmai kérdéseken, nem felejtette el, hogy a marxizmus védelme – éppen annak tudományos elkötelezettsége miatt – mindig a történelem, a történettudomány védelme is. „A most belátható időn belül – írta 1984-ben – védenünk kell Marxot és a marxizmust a történettudomány keretein belül és azokon kívül is a politikai és ideológiai típusú támadások ellen. Ha ezt tesszük, a történetírást is megvédjük, valamint az ember képességét arra, hogy megértse, mitől lett a világ olyan amilyen, és hogyan segítheti elő az emberiség egy jobb jövő kialakulását.” (193.) (Persze Hobsbawm számára már akkor evidencia volt, hogy különbséget kell tenni a marxizmus mint elmélet és tudomány, valamint a marxizmus–leninizmus mint legitimációs ideológia között. E két különböző természetű szellemi-politikai jelenség „összevonása” napjainkban még mindig politikai eszköz a marxizmus ellen.)

Más típusú, de értékes módszertani megjegyzéseket olvashatunk azokban a cikkekben, amelyekben a történettudomány más tudományokkal való kapcsolatait boncolgatja. Hobsbawm a távlati perspektívákat figyelembe véve úgy véli, hogy a jövő a történetírásnak más tudományokkal való szervesebb kapcsolatai felé vezet, de maga a történettudomány – éppen Marxra is hivatkozva – a társadalomtudományok között alapvető jelentőségű, mert semmilyen tudomány sem boldogul a történetiség mint elv és gyakorlati eljárás mód alkalmazása nélkül. Ugyanígy reagál Hobsbawm a történetíráson belüli különböző iskolák, diszciplínák egymáshoz való viszonyára (különösen érdekes e tekintetben az Annales angliai hatásaival foglalkozó írása).

Kevés történész vitatná ma, hogy Eric Hobsbawm a 20. század történetíróinak legnagyobbjai közé tartozik. S erről ma már a magyar olvasók széles táborra is meggyőződhet, hiszen a jeles történész 90. születésnapjára gyakorlatilag minden fontos műve olvasható magyar nyelven. A fordítóknak ezúttal is hálával tartozunk: Litván György, Bodó Judit, illetve a Hobsbawm több könyvét is lefordító Baráth Katalin után most Göbölös Magdolna és Pálvölgyi Lídia jó munkáját illik elismernünk.

Krausz Tamás